

Erfgoed Brussel

40

Lente 2026

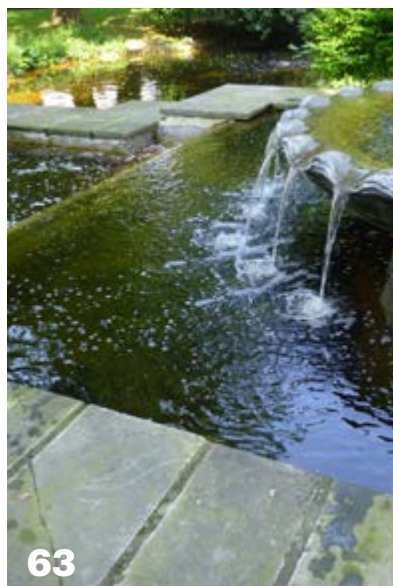

U

Dossier

**ART DECO,
RESOLUUT MODERN**

urban.brussels

EDITORIAAL 6

ABSTRACT 190

DOSSIER

**ART DECO,
RESOLUUT MODERN**

8-189

-
1	INLEIDING
PAULA DUMONT	8
2	BELGIË, TUSSEN TWEE OORLOGEN
Het begin van een nieuw tijdperk?
CHANTAL KESTELOOT	12
3	BRUSSEL, EEN ART-DECOSTAD?
Het terrein bevroagd
PAULA DUMONT, VALÉRIE ORBAN	22
4	DE MODERNE WIJK
Moderniteit een eeuw later
CAROLINE STYFHALS	26
5	LA CAMBRE EN DE
EERSTE VROUWELIJKE
ARCHITECTUURSTUDENTEN
Vrouwelijke architecten in
het interbellum
VERONIQUE BOONE,
ÉLISABETH GÉRARD	34
6	ART DECO, CÔTÉ JARDIN
De zoektocht naar een moderne
tuinarchitectuur
ODILE DE BRUYN	42
-

7 **PRIVÉTUINEN IN HET INTERBELLUM** 52
De evolutie van een
beschermingsbeleid
CATHERINE LECLERCQ

8 **EEN ART-DECOKADER VOOR EEN
FABRIEK IN DE STAD** 66
De voormalige *Papeteries De Ruyscher*
MAÏTÉ SPRINGAEL

9 **DE UNIVERSITAIRE STICHTING** 76
Architectuur en
wetenschappelijke filantropie
RENAUD BARDEZ

10 **HET VERHAAL VAN EEN
DOORSNEE HUIS** 84
Erfgoedwording van het alledaagse
VINCENT HEYMANS

11 **DE ARCHIEVEN VAN DE NAAMLOZE
VENNOOTSCHAP RÉSIDENCE
PALACE** 94
De ontstaansgeschiedenis van het
complex herbekeken
THIERRY HENRARD

12 **ANTOINE COURTENS EN DE
WRIGHTIAANSE ESTHETIEK** 102
Een openbaring voor een
jonge architect
ANNE-MARIE PIRLOT

13 **HET GEMEENTEHUIS VAN VORST
GERESTAUREERD** 112
Tussen traditie en moderniteit
CÉCILE MAIRY

14 **HUIS WIELEMANS EN ZIJN TUIN** 126
Originele kleuren en texturen herstellen
de harmonie
CARMEN AZEVEDO

15 **EEN NIEUWE
RESTAURATIECAMPAGNE VOOR
HET WITHUIS** 142
De duivel zit in de details
PAULA DUMONT, VALÉRIE ORBAN

16 **HET RESTAUREREN
VAN ART-DECO
APPARTEMENTSGEBOUWEN** 152
**PAULA DUMONT, MANJA VANHAELLEN,
PHILIPPE LEBLANC, BARBARA VAN
DER WEE, CARLA DEBARRE,
JOCHEN KETELS**

17 **BLOEMLEZING** 170
**MATHILDE SEMAL, CATHERINE
WALRAVENS, ISABELLE LECOCQ,
MURIELLE LESECQUE, NOÉMIE PETIT,
STEFAN WOUTERS, SAVINIEN PEETERS,
WIVINE WAILLIEZ**

Het grote publiek is reeds lang vertrouwd met de art-decostijl, dankzij de vele publicaties en tentoonstellingen in binnen- en buitenland. Wandelingen en andere activiteiten rond het thema maken vast deel uit van het programma van de Brusselse erfgoedverenigingen. En uiteraard is er in het gewestelijk erfgoedbeleid ook al jaren aandacht voor deze stijl, zowel op het vlak van inventarisering en bescherming, conservatie en restauratie als via publicaties en sensibiliseringsacties.

Het art-decojaar 2025 was daarom een uitstekende gelegenheid voor urban.brussels om een stand van zaken op te maken. De kennis die we in de voorbije decennia via onze verschillende opdrachten verworven hebben, heeft onze kijk op de stijl onvermijdelijk veranderd en verrijkt.

Een dynamisch erfgoed- en stedenbouwbeleid dient gelijke tred te houden met wat er leeft in de samenleving. De actuele aandachtspunten en nieuwe invalshoeken die ons door maatschappij en academische wereld worden aangereikt, enerzijds, en onze terreinkennis, anderzijds, zorgen daarbij voor een boeiende kruisbestuiving. Urban.brussels zal dit beproefde recept blijven nastreven in al haar acties.

De titel van dit nieuwe nummer, 'Art deco, resoluut modern', verwijst in de eerste plaats naar de tijdsgeest van het interbellum waarin de samenleving zich na vier oorlogsjaren heruitvond. De art deco wilde de uitdrukking zijn van die vernieuwing. De titel verwijst tevens naar de ambitie van urban.brussels om met deze publicatie bij te dragen aan een meer actuele visie op deze populaire stijl en dus ook op het Brusselse culturele erfgoed uit die periode.

SARAH LAGRILLIÈRE
ADJUNCT DIRECTEUR GENERAAL

←
Detail trappenhal,
Molièrelaan 210, Elsene,
arch. Joe Ramaekers,
1930 (© Homegrade).

Wanneer in 1925 de *Exposition internationale des arts décoratifs et industriels modernes* in Parijs gehouden wordt heeft de art deco zijn adellijke al verdiend. De stijl ontwikkelt zich vanaf de jaren 1910 en de tentoonstelling waarmee de Franse regering Frankrijks dominante positie als vernieuwer in de kunsten wilde affirmeren zou reeds in 1914 plaatsvinden. Niettemin komt de art deco pas tot volle ontwikkeling na de Eerste Wereldoorlog en is ze best te begrijpen tegen de achtergrond van de maatschappelijke veranderingen en technische evoluties van de twee daaropvolgende decennia.

Art deco wordt vaak beschouwd als een reactie op art nouveau en haar stijkenmerken worden dan ook gedefinieerd in tegenstelling tot deze van haar voorganger: geometrisch tegenover curvilineair, fel contrasterende kleuren tegenover een subtiel verglijdend palet, strak monumentale vormen tegenover etherisch organische, sober tegenover overladen. In realiteit is de vormentaal van de art deco moeilijk samen te vatten in eenduidige stijlregeltjes. Want waar de pioniers van de art nouveau wilden vernieuwen, wilde de art deco vóór alles modern zijn. Ze zocht haar inspiratie in alles wat actueel en modieus was. En waar de art nouveau omwille van de kostprijs van maatwerk faalt in haar ambitie om een kunst voor iedereen te zijn en zich bij de middenklasse veelal beperkt tot een flamboyante gevel zal de art deco een veel bredere verspreiding kennen en vooral haar uitdrukking vinden in de interieurinrichting. Dankzij de snelheid waarmee de (chemische) industrie vooruitgang boekt, wordt de imitatie van rijke en zeldzame materialen zoals ivoor en schildpad steeds beter. Grootwarenhuizen zoals *Au Bon Marché* en *L'innovation* en meubelhandelaars zoals *Ets Vanderborcht frères* commercialiseren de stijl op grote schaal.

De kritiek en de reacties op de uitwassen van de art nouveau zijn ook niet te reduceren tot de art deco. In Belgische architectuurkringen werd zowel gepleit voor een terugkeer naar meer traditionalistische stijlen als voor een nog

radicalere zoektocht naar vernieuwing. De art deco als bouwstijl wordt vaak vereenzelvigd met de monumentale appartementsgebouwen die vanaf het interbellum in het stedelijk landschap opduiken en die zich door hun schaalvergroting uitstekend lenen voor deze esthetiek. Bij eengezinswoningen blijft het vaak beperkt tot modieuze details zoals getrapte muomlijstingen die toegevoegd worden aan een meer traditionele bouwvorm. De verspreiding van de stijl gaat hand in hand met de voortschrijdende verstedelijking. In gemeenten als Schaarbeek, Laken, Jette, Vorst en Ukkel worden hele straten en zelfs wijken, waarvan sommige vóór de oorlog gepland of zelfs al aangelegd waren, bebouwd. Ze tonen een staalkaart van mengvormen waarin een uitgesproken art-decostijl eerder uitzondering is. Deze vindt daarentegen wel haar volle expressie in handelspanden en sportinfrastructuur die hiermee haar moderniteit wil etaleren.

Een belangrijke evolutie die zich gelijktijdig voltrekt is de modernisering van het wooncomfort. Voordien voorbehouden aan de elite, doen badkamers, garages, elektrische verlichting, stromend water en centrale verwarming hun intrede in het bouwprogramma van de woningen voor de middenklasse. Daarnaast valt een drastische wijziging van de bouwvolumes op, in het bijzonder de veel lagere plafonddoogte van leefruimten.

Alles wat 'exotisch' is vormt een belangrijke inspiratiebron voor de art deco, zowel in vorm, kleur als materialen. Zo liggen spectaculaire archeologische ontdekkingen, zoals die van het graf van Toetanchamon in 1922, aan de basis van een golf van egyptomanie. De band tussen Europa en Amerika, die door de Eerste Wereldoorlog versterkt werd, voedt de fascinatie voor de 'Nieuwe Wereld', in het bijzonder voor afro-amerikaanse muziek en dans. En dan is er ook nog de hang naar alles wat 'oosters' is, van de Andalusische architectuur tot het edelsmeedwerk dat Russische emigranten meebrengen.

De koloniale propaganda van de Belgische overheid, die haar hoogtepunt bereikt in het interbellum, heeft zeker ook invloed. In Brussel is het zenuwcentrum voor die campagne de *Belgische Koloniale Unie* (de Stassartstraat 34, Elsene). Het complex, dat net voor de oorlog werd opgericht, huisvest niet alleen verschillende koloniale verenigingen, maar biedt ook een uitgebreid cultureel programma aan. Het is ook hier dat de eerste Belgische radio gemaakt wordt. In het *Lever House* is er dan weer een koloniaal museum en worden er films vertoond. In de jaren 1930 organiseren cultuurhuizen als het Paleis voor Schone Kunsten tentoonstellingen van 'Art Nègre'. Afrikaanse kunstobjecten zijn verkrijgbaar in de kunsthandel en in zaken voor interieurdecoratie.

Maar ook de strakke vormtaal die in diezelfde periode door de modernisten wordt ontwikkeld, zal haar stempel drukken op de art deco. Het is deze mengvorm, waarin de decoratieve kwaliteiten van de materialen primeren, die nog het meest met de stijl geassocieerd wordt.

In de mode, ten slotte, wordt het emblematische silhouet van de jaren 1920, met zijn rechte lijnen en geometrische motieven, vereenzelvigd met de art deco. De trend wordt veelal geassocieerd met luxueuze en uitermate delicate creaties en het uitbundige uitgangseven van die periode. Maar het is tegelijkertijd een mode die voor het eerst in de geschiedenis zowel door de werkende vrouw als door 'mondaines' gedragen wordt – ten minste in de steden, waar zich voor jonge, ongehuwde vrouwen nieuwe professionele opportuniteiten aanbieden. De tertiaire sector is immers in volle expansie en heeft nood aan verkoopsters, typistes, secretaresses, telefonistes...

In 1966 duikt de benaming 'art deco' voor het eerst op in een overzichtstentoonstelling georganiseerd door het Parijse *Musée des arts décoratifs*: 'Les années 25, Art déco, Bauhaus, Stijl, Esprit nouveau'. Twee jaar later verschijnt het boek van de Engelse kunsthistoricus Bevis Hillier: *Art Deco of the 20s and 30s*. Vanaf dan volgen publicaties en tentoonstellingen in binnen- en buitenland elkaar op. Zo worden in 2014 de Open Monumentendagen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest al gewijd aan het thema.

Toch leidt onderzoek nog steeds tot nieuwe inzichten, treden nauwelijks gekende architecten, kunstenaars en ambachtslui uit de schaduw en

geven gebouwen hun geheimen prijs. Maar ook de invalshoeken van waaruit we cultureel erfgoed benaderen zijn in de laatste decennia sterk veranderd. Dit heeft onvermijdelijk zijn impact op de algemene perceptie van deze stijl en haar periode. De bijdragen in dit nummer hebben dan ook als gemene deler dat ze de recente evolutie in dit domein in kaart brengen.

De interesse voor de maatschappelijke context waarbinnen cultuurfenomenen zich voordoen is recent sterk toegenomen. Het nummer opent daarom met een schets van de socio-economische en politieke realiteit in de periode waarin de art deco zich ontwikkeld heeft. Deze focus op de Belgische situatie nuanceert en staat zelfs haaks op een aantal gangbare opvattingen over het interbellum.

Ook het stedelijke landschap kan rekenen op een groeiende aandacht. Een analyse van kaartmateriaal van het Brussels gewest toont de evolutie van de bebouwing tijdens het interbellum en, onrechtstreeks hiermee verbonden, de verspreiding van de art decostijl.

De tuinvijken die in de jaren 1920 in de tweede kroon opduiken vormen een aparte entiteit binnen het stedelijk landschap. Het waren heuse laboratoria voor jonge architecten en stedenbouwkundigen. Honderd jaar later zijn deze wijken het onderwerp van intensieve projecten die hun voortbestaan moeten garanderen door ze te actualiseren, zowel op het vlak van wooncomfort als van de openbare ruimten. Een van de middelen waarover urban.brussels beschikt is het duurzaam wijkcontract, waarbij bewoners actief betrokken worden bij de revitalisering van hun omgeving. Een dergelijke casus mocht bijgevolg niet ontbreken in dit nummer.

In genderonderzoek is er al langer aandacht voor vrouwelijke kunstenaars. De iconische groepsfoto van het lerarenkorps van het in 1927 opgerichte Hoger Instituut voor Sierkunsten is een bewijs van de enorme stap voorwaarts die daar gemaakt werd in de toegankelijkheid van kunstonderwijs voor vrouwen. Een en ander wordt duidelijk in de bijdrage over de eerste vrouwelijke studenten architectuur, die ook hun verdere carrière traceert.

Heeft de art deco ook zijn stempel gedrukt op de tuinkunst? Theoretische geschriften en showontwerpen lijken dit te bevestigen. Maar tegelijk is het belangrijk om deze tendensen

Vaas met parkieten, René Lalique, ca 1920, verz. Museum Van Buuren
(© KIK-IRPA urban.brussels 2016).

te toetsen aan de lokale realiteit. Aansluitend worden, aan de hand van de tuinen die op de bewaarlijst van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn ingeschreven, de evolutie van het beschermingsbeleid en het onderzoek naar het ontwerp van privétuinen uit het interbellum tegen het licht gehouden.

De voortschrijdende inventarisering van het bouwkundig erfgoed leidt nog steeds tot nieuwe ontdekkingen en tot de bescherming van uitzonderlijke voorbeelden. Twee gebouwen waarvan het onderzoek recent werd afgerond worden hier belicht. Daarop volgt de getuigenis van de eigenaar van een bescheiden art-decowoning, die de evolutie van de woning in verband brengt met de geschiedenis van haar oorspronkelijke bewoners.

In het laatste decennium heeft zich een belangrijke verschuiving voorgedaan binnen het bouwhistorisch onderzoek. De belangstelling voor secundaire archieven, zoals deze van aannemers, ambachtshuizen en bouwbedrijven, heeft al vaker onverwacht nieuwe informatie opgeleverd. In dit nummer zoomen we in op de ontdekking van een fonds dat erg belangrijk is voor

de ontstaansgeschiedenis van het complex Résidence Palace.

De nabijheid van Frankrijk en diens symboolfunctie voor de art-decostijl maakte dat men lang met een Franse bril naar de Belgische art deco heeft gekeken. Onderzoek van primaire en secundaire bronnen zoals briefwisselingen en architectuurtijdschriften heeft echter andere verbanden aan het licht gebracht. Zo hebben contacten met het werk van de Nederlandse Hendrik Petrus Berlage en de Amerikaanse Frank Lloyd Wright hun impact gehad op het werk van verschillende Brusselse architecten. Een analyse van het oeuvre van Antoine Courtens illustreert de invloed van die laatste.

Recente restauraties van enkele emblematische gebouwen komen uiteraard ook aan bod. Zowel voltooide restauratiecampagnes als projecten in verschillende stadia van ontwikkeling worden belicht. Dit maakt het mogelijk om de problematiek die eigen is aan erfgoed uit die periode toe te lichten. Zo stellen toenmalige experimentele materialen de architecten van vandaag voor vraagtekens. Daarnaast worden in het kader van de honderdjarige wet op de mede-eigendom de restauratieproblematiek eigen aan appartementsgebouwen belicht.

Ten slotte toont de inventarisering van het roerend erfgoed de veelheid aan objecten uit het interbellum die het Brusselse gewest rijk is. Om dit te illustreren werd een selectie gemaakt die de diversiteit ervan aantoonde. Conservators, restaurateurs en andere experts werden gevraagd om elk één object voor te stellen, telkens met de nodige aandacht voor techniek en materiaal, oorsprong en relevantie voor de periode.

Het redactiecomité dankt de auteurs en de collega's van de Directie Cultureel Erfgoed voor hun inzet en enthousiasme en wenst de lezers veel leesplezier.

PAULA DUMONT
DIRECTIE KENNIS EN COMMUNICATIE,
URBAN.BRUSSELS

Redactiecomité

Jean-Marc Basyn, Julie Coppens, Paula Dumont, Suzanne Gillijns, Valerie Orban en Cecilia Paredes.

Wetenschappelijke coördinatie

Paula Dumont

Experten-adviseurs

Manuela Core, Caroline Criquillon, Eric Demelenne, Catherine Leclercq, Anne Totelin, Manja Vanhaelen

Coördinatie iconografie

Paula Dumont met de hulp van Julie Coppens

Auteurs / redactionele medewerking

Carmen Azevedo, Renaud Bardez, Veronique Boone, Manuela Core, Caroline Criquillon, Carla Debarre Odile De Bruyn, Eric Demelenne, Florence Donneux, Paula Dumont, Elisabeth Gerard, Thierry Henrard, Vincent Heymans, Chantal Kesteloot, Jochen Ketels, Philippe Leblanc, Catherine Leclercq, Isabelle Lecocq, Murielle Lesecque, Cécile Mairy, Valérie Orban, Cecilia Paredes, Emilia Pauchard, Savinien Peeters, Noémie Petit, Anne-Marie Pirlot, Mathilde Semal, Maité Springael, Caroline Styfhals, Barbara Van Der Wee, Manja Vanhaelen, Wivine Wailliez, Catherine Walraevens, Stefan Wouters

Eindredactie nederlands

Paula Dumont

Eindredactie frans

Valérie Orban

Vertaling

Oneliner, Liesbeth Degreef en Ibe De Turck van urban.brussels

Vertaling Abstract

vertaaldienst van de GOB

Nalezing

Koen Raeymakers, Jean-Marc Basyn, Suzanne Gillijns, Coralie Desmet, Wim Kenis, Tom Verhofstadt, Ilse Weemaels

Lijst met afkortingen

ARA – Algemeen Rijksarchief
BBHR – Besluit Brusselse Hoofdstedelijke Regering
BGHM – Brusselse Gewestelijke Huisvestingsmaatschappij
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
ISAD – Institut Supérieur des Arts décoratifs
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor Kunstraprimonium- Institut royal du Patrimoine artistique
OW – Openbare Werken
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2026/6860/001

Cette revue paraît également en Français sous le titre « Bruxelles Patrimoines ».

Cartografie artikel 3

Emilia Pauchard

Vormgeving

Toast Confituur Studio

Ontwerper van de maquette

Polygraph

Druk

InitialP

Verspreiding

Cindy De Brandt, Ilse Weemaels
bpeb@urban.brussels

Coördinatie van de publicaties

Cecilia Paredes

Bedankingen

Philippe Charlier, Céline Chéron, Adrien Dominique Caroline Esgain, Marine Gerard Pascale Ingelaere, Romain Landmeters, Harry Lelièvre, Muriel Muret, Jules Poncin

Verantwoordelijke uitgever

Sarah Lagrillière, adjunct-directeur
generaal
urban.brussels (Gewestelijke
Overheidsdienst Brussels
Stedenbouw en Erfgoed)
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel

Contact

Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
editions@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Ondanks alle zorg die besteed is aan het opsporen van de rechthebbenden, worden eventuele begunstigen die niet werden gecontacteerd verzocht zich te melden bij de Directie Kennis en Communicatie van urban.brussels.

Erfgoed Brussel reeds verschenen

- 001 – November 2011 – Terug naar school
- 002 – Juni 2012 – De Hallepoort
- 003-004 – September 2012 – De kunst van het bouwen
- 005 – December 2012 – Hôtel Dewez
- Extra nummer 2013 – Het erfgoed schrijft onze geschiedenis
- 006-007 – September 2013 – Brussel, m'as-tu vu?
- 008 – November 2013 – Industriële architectuur
- 009 – December 2013 – Parken en tuinen
- 010 – April 2014 – Jean-Baptiste Dewin
- 011-012 – September 2014 – Geschiedenis en herinnering
- 013 – December 2014 – Cultusgebouwen
- 014 – April 2015 – Zoniënwoud
- 015-016 – September 2015 – Ateliers, fabrieken en kantoren
- 017 – December 2015 – Stadsarcheologie
- 018 – April 2016 – De Gemeentehuizen
- 019-020 – September 2016 – Stijlen gerecycled
- 021 – December 2016 – Victor Besme
- 022 – April 2017 – Art nouveau
- 023-024 – September 2017 – Natuur in de stad
- 025 – December 2017 – Conservatie op de steigers
- 026-027 – April 2018 – Kunstenaarsateliers
- 028 – September 2018 – Het Erfgoed, dat zijn wij!
- Extra nummer – 2018 – De restauratie van een uitzonderlijk decor
- 029 – December 2018 – Historische Interieurs
- 030 – April 2019 – Beton
- 031 – September 2019 – Een plaats voor kunst
- 032 – December 2019 – De straat anders bekeken
- 033 – Lente 2020 – Lucht, warmte, licht
- 034 – Lente 2021 – Kleuren en texturen
- 035 – Lente 2021 – Georges Houtstont en de ornamentenkoorts van de Belle Époque
- 036 – Herfst 2022 – Stadsgezichten
- 037 – Herfst 2024 – Objecten en collecties
- 038 – Lente 2025 – Focus 1939-99
- 039 – Zomer 2025 – Kantoorreconversies
- 040 – Lente 2026 – Art Deco, resoluut modern

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

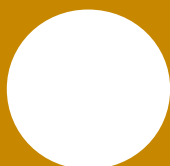

Urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie.

De art-decostijl is onlosmakelijk verbonden met de tijdsgeest van het interbellum waarin een golf van vernieuwing door de samenleving gaat. Dit nummer wil dit aspect belichten met bijdragen die maatschappelijke thema's behandelen zoals de toegang van vrouwen tot het beroep van architect, maar ook meer technische onderwerpen zoals de uitdaging die de nieuwe materialen van toen vormen voor de restauratie van art deco erfgoed vandaag.

Sarah Lagrillièrre
Adjunct Directeur Generaal

U

20 €

ISBN 978-2-87584-240-4